

20. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 408.
21. Національна академія наук України. Персональний склад. – К., 1998. – С. 59 – 60.
22. О. М. [Степанишина О. М.] Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 3. – Березень. – С. 4 – 5.
23. Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії / Упор. П. Кулаковського, Г. Смирнова, Ю. Шаповала. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164.
24. Свідоцтво про народження М. Грушевського // Великий Українець... – С. 196.
25. Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 509.
26. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ (1865–1938) – ДІЯЧ НА НИВИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

доктор церковно-історичних наук, професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ

За роки незалежності України виник цілий напрямок церковної і світської історіографії, який вивчає спадщину Української Автокефальної Православної Церкви 1920–1930 рр., її митрополита Василя Липківського, єпископів та священників цієї Церкви [9]. Джерелами до даного дослідження слугують ті документальні матеріали з історії виникнення та існування Української Автокефальної Православної Церкви, які збереглися в Україні і є вже почасти опублікованими [12]. Важливими є документальні матеріали, які вийшли друком в осередках української діаспори в Західній Німеччині, США і Канаді. Окремо слід згадати репресії проти діячів УАПЦ та дослідження архівно-кримінальних справ, які вже стали доступними дослідникам в Україні [15, с. 11–34; 16]. У зв'язку із зацікавленням історією розвитку автокефального руху в Україні, який

розпочався в 1920-х роках на хвилі революційних подій і розгортання визвольних змагань за українську державність, у 1990-х роках виник цілий напрямок в історіографії, який збагатив і розвинув ту течію досліджень, що існувала в українській діаспорі з часів переїзду українських церковних діячів та вірних УАПЦ на Захід.

Одним із активних борців за автокефалію і українізацію православної церкви в Україні був священник Марко Федорович Грушевський (25 квітня ст.ст. 1865 р. – 2 вересня 1938 р.) – єпископ Волинський УАПЦ з 1922 р., дослідник етнографії та старожитностей Чигиринщини, родич М. С. Грушевського [7]. Народився він в с. Худоліївка Чигиринського пов. Київської губ. Закінчив Черкаську бурсу (1883), Київську духовну семінарію (1889), де був одним із засновників і активних членів нелегальної

студентської громади. Впродовж 1893 – 1897 рр. працював законовчителем, благочинним місіонером, служив священником на Чигиринщині та Черкащині. У 1893–1894 рр. – другий, потім перший псаломник у Києво-Андріївській церкві. У 1897 р. висвячений на священника до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського повіту. За звинуваченням в українофільській діяльності у 1910 р. був переведений до м. Таганчі Канівського повіту.

З літа 1918 р. о. Марко Грушевський проживав на подвір'ї колишнього Києво-Софійського монастиря у двокімнатному помешканні на першому поверсі Митрополичого будинку, оскільки виконував обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань» [8, с.172–173]. У цей час Міністерство ісповідань знаходилося саме в цій споруді, і тому, мабуть, там знайшлося місце для проживання доглядача.

Очевидно, що національні уподобання Марка Грушевського привели його до церковно-визвольного руху за автокефалію православної церкви в Україні. Після захоплення Києва більшовицькими військами в лютому 1919 р. набув чинності Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що кардинально змінило ситуацію у справі українізації православних парафій. Весною 1919 р. в усіх храмах і монастирях Києва було проведено опис майна у зв'язку з націоналізацією церковних споруд. На Софійському подвір'ї також було проведено описові роботи, зокрема у великому Софійському кафедральному та малому соборі в ім'я Різдва Христового у дворі колишнього Софійського монастиря. Після складання майнового опису і націоналізації церковних споруд

на території колишнього монастиря Софійський собор разом із дзвіницею рішенням Київського губвиконкому (постанова №54 від 10 липня 1919 р.) було передано у користування зареєстрованій парафії Всеукраїнської спілки православних парафій, і собор св. Софії став її кафедральним храмом [4, с.127–180].

Члени Старокиївської української парафії прийняли від попереднього кліру ризницю (приймали: член парафіяльної ради Старокиївської парафії УАПЦ Григорій Вокушевський, священник Михайл Ольшевський, диякон Гаркавенко), соборну книгозбірню (приймали: член Старокиївської парафіяльної ради Ф. Корчинський, священник Марко Грушевський, Юхим Калішевський). Тоді ж ухвалили просити ПОЛІРУ передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку колишнього Свято-Володимирського братства.

При Софійському соборі влітку 1919 р. утворилася українська парафія, до якої записався український художник-графік Георгій Нарбут, неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський, Михайл Мороз, Іван Приймак, Павло Ємець, Тодось Чехівський, Григорій Вовкушевський, Іван Тарасенко та інші. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Г. Вовкушевський, прот. Василь Липківський, М. Мороз, М. Пивоваров, о. П. Тарнавський, прот. Нестор Шараївський та ін.

Напередодні свята апостолів Петра і Павла від Старокиївської української православної парафії при соборі св. Софії 11 липня 1919 р. за № 1 було подано прохання до керуючого Київською єпархією єпископа Черкаського Назарія (Блінова) благословити відправу українською мовою, оскільки «Собор Св. Софії

з Трапезною церквою і з усіма річачи Богослужбового Культу» вже передано владою. Рада запропонувала перелік кліриків, які мали правити Службу Божу на це свято: протоієрея Василя Липківського, священників Петра Тарнавського, Михаїла Ольшевського, Марка Грушевського, Степаненка та інших.

З 1920 р. радянська влада остаточно закріпилася у Києві, відновили діяльність радянські урядові структури, які свого часу надавали дозволи Старокиївській парафії на використання Софійського собору, і поступово життя увійшло у певні рамки. Це був період, коли УАПЦ отримала максимальну кількість київських храмів в оренду згідно із списками зареєстрованих «двадцятки». Сприяння влади в цей час ґрунтувалося на тому, що загальнополітичні умови поки що не давали розвинути репресіям, а, з другого боку, декларована політика «коренізації», тобто підтримка місцевого населення і його мови, на протипагу «царській тюрмі народів», давала можливість діячам автокефального руху використовувати це навіть за умови зростання протистояння з традиційними церковними установами і структурами.

Але в цей час священник Марко Грушевський вже не служив у великому Софійському соборі. З 1920 р. він став інструктором-організатором ВПЦР, у численних поїздках пропагував ідеї УАПЦ, організовував українські парафії на місцях. Для цієї роботи ВСПП змушена була виготовляти велику кількість посвідчень для українізаторів православних парафій на місцях, оскільки в цей період відсутність документів і повноважень під час перевірки різноманітними органами могла коштувати ув'язнення.

Велика кількість таких посвідчень для уповноважених ВПЦР збереглася в ЦДАВО України за 1920 – 1921 рр., оскільки саме в цей період відбувався інтенсивний процес переходу церковного життя на нові засади. 17 вересня 1920 р. о. Марко Грушевський був відряджений від ВПЦР до с. Юшки Київського повіту для проведення урочистої відправи українською мовою в сільському храмі. Там він пробув з 18 по 22 вересня 1920 р. і служив на храмове свято «чуда Архистратига Михаїла» 19/6 вересня. Здійснивши багато організаційних справ, він зіткнувся з великою кількістю запитань від мешканців с. Юшки, які запитували його, навіщо було українізувати церкву і чи не порушує це канонів православної церкви, хіба можна правити на мужицькій мові Службу Божу, чому українізовано церкву саме с. Юшки, тоді як інші села не українізуються, чому російські єпископи виклинають українське духовенство і натравлюють старих людей на прихильників українізації, чи «Просвіта» на селі добре діло чи ні, чи запівав Христос правити Службу Божу на слов'янській мові.

Збереглося також посвідчення прот. Марка Грушевського, уповноваженого в грудні 1920 р. на Канівський повіт. Про те, що у 1921 р. прот. Марко Грушевський брав активну участь у заснуванні осередків УАПЦ, свідчать документи з канцелярії ВПЦР цього періоду [24]. Виявлено лист до ВПЦР від священника Марка Грушевського (немає кінця), який був зареєстрований у канцелярії ВПЦР за № 19 від 15 січня 1921 р., де він розповів про події з українізації церковного життя в с. Дибинці Канівського повіту, мешканці якого після з'їзду 17 парафій 6–7 грудня 1920 р. висловили

бажання приєднатися до Округової Ради с. Карапишів [25]. Дослідження карапишівського періоду його діяльності вже опубліковано [7, с. 177–180].

Протоієрей Марко Грушевський був делегатом Церковного Собору Київщини 22–26 травня 1921 р., який відбувся у великому Софійському соборі. З постанов цього Собору відомо тільки, що він був підвищений до сану протоієрея і обраний кандидатом на висвячення в єпископи Київщини [12, с.474, 479].

Але з якихось причин він продовжив свою українізаторську діяльність по селах Київщини і не поспішав повертатися до міста. Зберігся лист від ВПЦР до панотця Марка Грушевського за № 4022 від 8 вересня 1921 р., де ВПЦР просить його заснувати Округову Раду в м. Барішівці з наданням йому відповідного уповноваження. Цей лист виконано на бланку, який відрізняється від тих, що використовувались після Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. Це відтиск штампа на $\frac{1}{4}$ арк. з написом: «У.П.Ц. Всеукраїнська Православна Церковна Рада Спільки Українських парахвій. Відділ _____ Ч. _ м. Київ, Владимирська, 24». На звороті з цим самим штампом є інший документ: це текст уповноваження за № 4023 від 8 вересня 1921 р. Цим документом пред'явник прот. Марк Грушевський уповноважувався на заснування Округової Ради в м. Барішівка Переяславського повіту на Полтавщині за підписами М. Мороза та секретаря ВПЦР [23].

Протоієрея Марка Грушевського було згадано на засіданні від 24 жовтня 1921 р. Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ, який відбувся у великому кафедральному Софійському соборі. Голова Президії Собору Михайло Мороз

перед тим, як запросити новообраного митрополита УАПЦ Василя Липківського на це засідання, повідомив соборян, що «наш шановний працівник о. Грушевський пише, що він не має змоги через хворобу взяти участь в праці Собору, але вітає і бажає всього найкращого в нашій праці. Я гадаю, ми будем теж вітати його» [12, с. 299].

10 березня 1922 р. до ВПЦР було надіслано лист-доповідь від настоятеля церкви с. Волошинівка Марка Грушевського, де він описує стан справ [24]. У листі від 15/28 лютого 1922 р. він доповідав, що копії постанов Волошинівської Округової Ради він надіслав до єпископа Переяславського УАПЦ Володимира Самбірського, але додав свої зауваги щодо існуючих проблем. Зокрема, він заторкнув проблему соборноправності на місцях, коли клірики на парафіях відмовлялися підлягати «хамам», тобто парафіянам, а вимагали гарантій у забезпеченні утримання членів причету на випадок недодержання обіцянок парафіянами. Прот. Марка Грушевського також турбували проблеми відправ Служб Божих і треб, вирішення питань реєстрації шлюбу та розлучень, забезпечення українськими священиками парафій УАПЦ, залучення представників місцевої інтелігенції до церковної роботи.

Протоієрей УАПЦ Марко Грушевський був висвячений на єпископа Полонського УАПЦ у 1922 р. Очевидно, служіння на Волині не було тривалим з багатьох причин. У своєму листі до ВПЦР від 1/14 жовтня 1922 р., написаному у Києві в помешканні у Киянівському провулку, 6, він повідомляв про те, що служіння на Волині і останні Покрівські Збори ВПЦР його остаточно переконали в правильності шляху УАПЦ у боротьбі

з «Церквою Живою» та екзархістами. В цьому листі він також написав, що «...в своїй особистій праці я мушу зазначити, що на Волині необхідно призначіння мене від ВПЦР, а не запрошіння самими діячами Волині на катедру єпископа. Міг би я нести свою працю і в другій місцевості на Україні, але лише по призначінню, а не по запрошінню. Якби ВПЦР не визнала цього можливим, то я щиро прохаю призначити мене, хоча б і по запрошінню парахвіян, на ту чи іншу парахвію на селі, недалекому від Києва. Марко Грушевський, Єпископ Полонський, власною рукою».

В архіві виявлено один із листів після його висвяти на єпископа від 15/28 листопада 1922 р., якого було написано у Києві в помешканні у Киянівському провулку, 6. Єпископ Марко Грушевський писав, що у своїй доповіді 8/21 жовтня 1922 р. він не подав статистичних відомостей по Волині, зокрема по тій окрузі, яка обрала його своїм єпископом. У цьому листі він скаржився на проблеми у стосунках з екзархістами, відсутність організованої праці в тих селах, які вже приєдналися до УАПЦ, небажання обирати парафіяльні ради, анархію в стосунках між священниками, старостами і благовісниками. Через це Марко Грушевський просив ВПЦР примусити благовісників його округи надіслати відомості про стан парафій УАПЦ в селах Дертка, Тиронівка, Любомирка, Коваленки, Мотрунки, Миропіль, Лабунь, Титків, Липне, Кранопіль, Колодзяжна, Велика і Мала Шкаровка, Великі і Малі Мацевичі, Любар, Чуднів, Печангівка, Вільха Новоселиця і Полонне. До цього прохання він додав і перелік місцевих благовісників УАПЦ, які і повинні були надати ці відомості [14, с.173–187].

Взагалі поки що не вдалося скласти повний перелік усіх його переміщень під час єпископського служіння в УАПЦ. Проф. Іван Власовський вказує тільки на декілька його призначень, зокрема, що він був духовним керівником Конопської округи на Чернігівщині, потім Таращанської на Київщині.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський майже не згадує Марка Грушевського у своїй «Історії...». Очевидно, події навколо Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. і подальші проблеми з розколом всередині ВПЦР не сприяли висловленню позитивних оцінок. Він писав, що «...на Першу Пречисту року 1925 р. мене запрохано до Катеринославу на свято. Єпископом там уже був Петро Ромоданів, що залишив правопорадництво в Харкові [...] Між іншим в Ромоданова тоді притулювся і єпископ Марко Грушевський, що ніяк не міг загригти місця, й нарешті поїхав шукати щастя на Катеринославщину» [9, с. 140–141].

Влітку 1926 р. непорозуміння з владою вилилися у відкритий конфлікт. Митрополит УАПЦ Василь Липківський вказував, що раптові гоніння розпочалися іще в січні 1926 р. заарештуванням трьох єпископів УАПЦ і викликом до Харкова цілої делегації ВПЦР на чолі з митрополитом. Від представників ВПЦР Всеволод Балицький вимагав, щоб ВПЦР засудила заарештованих єпископів і голову Ради Василя Потієнка. Далі він писав, що «17/30 липня мене заарештовано й вивезено до Харкова. 18/31 липня, кажуть, агенти ГПУ з'явилися до канцелярії ВПЦР, оголосили всім, що ВПЦР від сьогодні мусить припинити всяку працю і збори, що президії ВПЦР вже не існує. Всіх з канцелярії ВПЦР видворено,

всі справи і навіть двері канцелярії запечатувано, а з тих членів ВПЦР, що ще на волі, взято підписку, що вони всяку працю припиняють» [9, с.143–144].

Про ті події митрополит УАПЦ Василь Липківський писав: «На 1 серпня року 1926 від 2-ої ВПЦР залишилось порожнє місце й печатки ДПУ на дверях канцелярії, а в серпні до Києва прибувають єпископ Петро Ромоданів з своїми підручниками єпископом Марком Грушевським і протоієреєм Костем Шараєм. Вони увійшли в стосунки з заступником митрополита УАПЦ архієпископом Нестором Шараївським і від нього пішло прохання до ДПУ про скликання на 1-ше вересня наради для обговорення питання про дальше керівництво УАПЦ і зняття печаток з канцелярії ВПЦР для підготовки до наради. Дозвіл зараз же було дано, канцелярію ВПЦР розпечатано, і в неї вступили нові хазяї. Нарада в свій час відбулась під головуванням, запевне Ромоданова; на нараду прибуло 20 єпископів і душ 60 духівництва й мирян» [9, с. 146].

1 – 3 вересня 1926 р. було зібрано нараду з представників УАПЦ, яка мала вирішити проблему стосунків з радянською владою. Рукописний список учасників цієї наради з особистими підписами виявлено серед архівних справ [18]. Спочатку список складався з 56 прізвищ з позначкою того, хто його складав: «16 єпископів, 24 священника, 16 мирян», але потім список було продовжено до № 69, куди увійшли 3 єпископи, 5 священників, 1 протодиякон і 4 мирянина. Митрополита Василя Липківського серед них не було. Натомість були присутні і залишили свої підписи без зазначення округи архієпископи УАПЦ Шараївський, Павловський, Сергеїв, єпископи

Малюшкевич, Червінський, Тесленко, Калішевський, Ромоданів, Самборський, Карабіневич, Гріневич, Чулаєвський, Бей, Орлик, Грушевський [17], Дахівник, Мозолєвський, Маляревський і Жевченко.

Обставини діяльності «Комісії по унормуванню життя УАПЦ» на чолі з єпископом Петром Ромодановим, якій влада передала канцелярію ВПЦР, поки що мало досліджені [5, с. 258]. Саме ця «Комісія» була покликана підготувати проведення Великих Покрівських Зборів ВПЦР 1926 р., які, в свою чергу, розпочали довготривалу кампанію у справі «чистки» персонального складу священнослужителів УАПЦ, що тривала аж до II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1927 р.

Практика надання посвідчень існувала в канцелярії ВПЦР і для виїзду єпископів УАПЦ для богослужіння на місцях. Такі посвідчення були укладені в окрему архівну справу, де виявлено запрошення від парафій і відповідні посвідчення ВПЦР для виїзду на храмові свята і богослужіння Марку Грушевському [19], зокрема для участі в засіданнях Харківського округового собору УАПЦ 30 листопада – 1 грудня 1926 р.

Окремою проблемою, яка вимагає додаткового дослідження, є участь єпископа Марка Грушевського у видавничих справах УАПЦ.

В архівній справі виявлено машинописну копію з вписаним від руки текстом анкети для Управління по справах літератури та видавництва. Цю анкету було заповнено 26 листопада 1926 р. До списку членів редколегії майбутнього часопису були внесені такі особи: митрополит УАПЦ Василь Липківський, єпископ Марко Грушевський,

Яків Чулаєвський, секретар редколегії – письменник і правник Олександр Орестович Левицький. В ролі відповідального редактора вказано весь склад редколегії. Журнал «Церква й Життя» планувалося випускати з 1 січня 1927 р. як щомісячний україномовний друкований орган УАПЦ тиражем 5 тис. примірників. Обсяг кожного числа планувався 8 друк. арк. в 1/8 альбомного листа (1 аркуш – 16 сторінок або 52 тис. літер на 1 аркуші). До справи підшито програму часопису, в тексті якої вказувалося, що метою видання має бути «широка інформація про життя УАПЦ та інших релігійних течій і організацій, освітлення всіх галузів минулого й сучасного життя з погляду християнства і принципів УАПЦ».

Планувалося, що видання «Церква й Життя» буде виходити в 3-х розділах. У першому мали друкуватися праці з філософії й етики християнства, історії релігій, церковної історії, студії з дослідження Святого Письма, церковного мистецтва та археології, твори релігійного красного письменства, бібліографія і критика, богословсько-наукові матеріали. До другого розділу мали увійти публікації з церковної апологетики й полеміки, пастирської практики, відправлення богослужбового культу, релігійного навчання і благовістя, повідомлення про сучасне релігійне життя та життя УАПЦ, дописи, поради та відповіді, документи та розпорядження ВПЦР, урядові накази в релігійних справах, оповіщення. У третьому розділі планувалося друкувати як самостійні додатки популярні листівки, ноти церковних співів, богослужбові переклади, зразки церковних промов, церковний календар, ілюстрації (малюнки, портрети) [22].

У цьому часописі М. Грушевський опублікував у розділі «Бібліографія» коротеньку рецензію на брошуру Володимира Лашнюка «Спізнання Бога», яку було надруковано Всеукраїнським Учительським Видавничим Товариством (ВСЕУВИТО) у Києві десь у 1918–1919 рр. [1, с. 116], рецензію на видання часопису євангельського християнства «Віра та знання» [2, с. 244–245]. Йому належить стаття «Значіння віри для добробуту народу» [3, с. 232–237]. У цій статті він писав, що «...викорінюючи віру [...] значить націю зубожувати, а потім і вбивати, знищувати її геть. В одній і тій же людині не можна відокремлювати релігійну істоту від істоти громадянина» [3, с. 233].

Президія ВПЦР, присутня на II Всеукраїнському Соборі 1927 р., була обрана на Великих Покрівських Зборах УАПЦ 25–30 жовтня 1926 р., коли всі заарештовані під час липневої кризи УАПЦ були звільнені. Попередній склад ВПЦР вже не влаштував карних органів радянської влади. До нього входили: Почесний голова митрополит Василь Липківський, заступник митрополита архієп. Нестор Шараївський, голова протодиякон Василь Потієнко, заступник голови архієп. Харківський Олександр Ярещенко, прот. Микола Хомичевський, скарбник Петро Антипчук, секретар Порфирій Гордовський, прот. Дмитро Ходзицький, миряни Кузьма Терещенко, Григорій Вовкушевський, Олександр Андрієв (11 членів). Натомість було обрано новий склад президії ВПЦР: голова – єп. Петро Ромоданів, заступники голови – єп. Костянтин Малюшкевич, прот. Леонтій Юнаков, секретар – прот. Харитон Гов'ядовський, скарбник – бр. Митрофан Кобзар,

члени – митр. Василь Липківський, архієп. Нестор Шараївський, архієп. Феодосій Сергеев, єп. Марко Грушевський, єп. Яків Чулаєвський, бр. Григорій Коваленко-Каламацький, бр. Олександр Левицький, бр. Захар Тищенко (13 членів).

Згодом, через 5 років після смерті прот. Кирила Стеценка, до президії ВПЦР було подано заяву диригента народного хору собору св. Софії Петра Стеценка від 27 травня 1927 р. з проханням вирядити хор Софійського собору разом з єпископом УАПЦ до с. Веприк, щоб 28–29 травня 1927 р. відправити в місцевому храмі «урочисту службу і благовістя» [19]. У витягу з протоколу засідання президії ВПЦР № 37/57 від 27 травня 1927 р. було ухвалено відправити хор Св. Софії і єпископа Марка Грушевського до с. Веприк й відправити там урочисту Службу Богу [19].

Єпископ Марко Грушевський був присутній на передсоборній нараді 26–30 липня 1927 р. у Софійському соборі [6, с. 109]. Під час цієї наради він виголосив головні тези запланованого на майбутньому Другому Соборі УАПЦ обговорення проповідницької частини богослужбової справи: історичний огляд проповідництва на Україні, сучасний стан проповідництва та пропозиції щодо бажаного стану в сучасному житті УАПЦ [6, с. 95].

Грушевський Марко Федорович був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 р. Як у всіх єпископів УАПЦ, його мандат містить вкрай обмежену інформацію про те, що він був делегований на Собор від ВПЦР [6, с. 542].

На засіданні від 20 жовтня Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. єпископ Марко Грушевський говорив

з приводу виступу члена делегації, яка входила до адмінвідділу у справі усунення митрополита УАПЦ Василя Липківського: «Ми вислухали доповідь делегації й декілька промовців... Я сам себе перестав познавати. На I-му соборі – відчувалася сила народу – сила Церкви. Вона породила ієрархію. Я вірив в цю силу і служив їй. А зараз виходить, наче о. Митрополіт породив Церкву. Церква породила ієрархію, а ми не відділяємо: митрополіт В[асиль] Липківський і Церква, це ніби-то одно. Це нерозуміння духу Церкви нашої й воно для мене не зрозуміле» [6, с. 216].

Зрікся єпископського сану в 1930 р. Про це також написав митрополит УАПЦ Василь Липківський у своїй «Історії...»: «І як ліквідація УАПЦ нагадує обставини смерті Христової перед Його воскресінням... Уже помер Христос, вже Його поховано, привалено гроб каменем, а між тим вороги його неспокійні, воїни прийшли до Пилата і кажуть: «Цей обманщик казав: на третій день воскресну. Так звели забезпечити гроб вартою, щоб ученики не вкрали Його і не сказали, що Він воскрес із мертвих...». Хіба не те ж саме трапилось і з Українською Церквою? Уже згряя христородавців, що оголосила себе «синедріоном» – «надзвичайним церковним собором», винесла смертний присуд Українській Церкві, поховала її, привалила гроб її каменем своєї постанови; вже всі більш чесні прихильники й працівники цієї Церкви і навіть митрополит Микола Борецький, що був почесним головою цієї зграї, ліквідовані, зіслані, розстріляні; уже й ті «діячі» зі зграї христородавців, що для ДПУ були вже непотрібні в Церкві, єпископи – Ромоданів, Грушевський, Чулаєвський, Кротевич, Дахівник, та

їхні співробітники з священства й мирянства, як Говядовський, Коляда та інші, прилюдно зріклися і Церкви і віри, стали «повноправними совітськими громадянами»; уже й митрополит і всі єпископи самоліквідувались, зріклися свого єпископського служіння, залишившись лише служителями культу при церквах, що до них зареєстровані, – а ДПУ все ж неспокойне» [9, с. 172–173].

Працював сторожем артілі інвалідів, вдома вів наукові записи (вилучені під час арешту).

Станом на 1938 р. проживав у м. Київ, Киянівський пров., 6, кв. 1. Син Анатолій (1905 р. н.), доньки Галина і Тамара.

Востаннє заарештований 11 червня 1938 р., ув'язнений у Лук'янівській в'язниці. Розстріляний 2 вересня 1938 р. за постановою Особливої Трійки УНКВД по Київській області від 9 серпня 1938 р.

Реабілітований 16 травня 1989 р. Кенотаф М. Ф. Грушевському встановлено у 1997 р. на могилі дружини та доньки Тамари на Лук'янівському кладовищі.

Автор етнографічних досліджень «Дитячі забавки та гри усякі» («Київська старовина», 1904), «Гетьманське гніздо», «Урочища і перекази села Суботова. Зібрані в роках 1897–1899» («Записки НТШ», 1909), «3 життя селян на Чигиринщині» (1914), «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (в 2-х т., 1906–1907).

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський Марко, Єпископ [Рецензія на брошуру: Володимир Лашнюк. Спізнання Бога] // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків: Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради, 1927. – Ч. I. – С. 116.

2. Грушевський Марко, Єпископ [Рецензія на видання «Віра та знання»] // Церква

й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків: Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради, 1927. – Ч. 2–3. – С. 244–245.

3. Грушевський Марко, єпископ. Значіння віри для добробуту народу // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків: Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради, 1927. – Ч. 2–3. – С. 232–237.

4. Преловська І. М. Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної Православної Церкви у 1920 – 1930-х рр. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Відп. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 127 – 180 та ін.

5. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя та діяння Митрополита Василя Липківського. – К.: Видавництво «Дніпро», 1997. – 424 с. – С. 258 і далі.

6. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали, кн. 2 / Упорядники: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с. [Серія «Джерела з історії Церкви в Україні»].

7. Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) / Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. // Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: КИЙ, 2006. – С. 124–194.

8. Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2011. – С. 243.

9. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. – Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.

10. Митрополит Василь Липківський. Листи (1933–1937). – Торонто:

Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1980. – 167 с.

11. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної Церкви, 1971. – 68 с.; Мартирологія Українських Церков: в 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с. та ін.

12. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – К.; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 р.: документи і матеріали, кн. 2 / Упорядники: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с. [Серія «Джерела з історії Церкви в Україні»].

13. «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А. Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археографічна передмова, покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с., іл. та ін.

14. Преловська І. М. Єпископ Марко Грушевський – очільник Волинської округи УАПЦ (До 150-ліття з дня народження) // Волинський Благовісник. Богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / Ред. кол.: прот. Володимир Вакін (голов. ред.) та ін. – Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2015. – № 3. – С. 173–187.

15. Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Ярещенка. 1923–1926 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 11–34.

16. Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневецького. 1926–1930 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 35–62; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки Визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З арх. ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373–396 та ін.

17. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 151-б., арк. 1 зв.

18. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 151-б. Список представників автокефальної церкви, прибувших на нараду. 1926 р., 2 арк.

19. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 239. Посвідчення членів Всеукраїнської православної церковної ради. 1924 р., арк. 11–12, 39.

20. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 239. Посвідчення членів Всеукраїнської православної церковної ради. 1924 р., арк. 47–47 зв. Автограф.

21. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 239. Посвідчення членів Всеукраїнської православної церковної ради. 1924 р., арк. 48. Копія. Машинопис.

22. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 456, арк. 2–4.

23. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а, арк. 1–1 зв.

24. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а, арк. 2. Оригінал. Рукопис чорнилом. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського

Союза Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

25. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а, арк. 4. Оригінал. Рукопис. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського Союзу

Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

26. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а. Доповідь священника Грушевського про становище автокефальної церкви в с. Волошинівка Переяславського повіту. 1921 р.

СЕРГІЙ ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕТАПИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ НА НИВІ ПЕДАГОГІКИ

Микола КУЧЕРЕНКО

провідний науковець Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Поміж діячів української культури XIX ст. помітною і неповторною є постать Сергія Федоровича Грушевського. І не лише тому, що він був батьком Великого Українця Михайла Грушевського. Сергій Грушевський вже сам по собі – багатогранна видатна особистість. Як педагог він лишив помітний слід на освітянській ниві другої половини XIX ст. Як українець він здійснив визначальний вплив на світогляд і діяльність Михайла Грушевського.

Рід Сергія Грушевського, що був духовним, походив з Чигиринщини – південно-східної околиці Київської губернії. Там у невеликому козацькому селі Худоліївці жили його предки, починаючи від прадіда – православного священника Данила Груші (Грушевського) [11, с. 11–33]. Батько, Федір Васильович Грушевський (1791–1851), залишивши рідну Худоліївку, поміняв кілька парафій на Чигиринщині, у 1831 р. був висвячений у Чигирині на священника, а з 1836 р. мешкав у с. Лісниках під Києвом. З дружиною Марією Кирилівною (уродж. Ботвиновською;

прибл. 1799 – прибл. 1871) з Суботова він мав численну родину, яка, включно з померлими в дитинстві, налічувала одинадцятьох дітей. Середній із них, Сергій, народився 7 жовтня 1830 р. в Чигирині, а виростав переважно в Лісниках, про які згодом багато розповідав своєму синові Михайлові [11, с. 34–73].

Втім священничі сини, як правило, довго під батьківською стріхою не затримувались, і 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища, а потім і до Київської духовної семінарії. Незважаючи на смерть батька (1851 р.), він зумів мобілізувати всю свою волю на подальше здобуття освіти, тож 1859 р. успішно закінчив Київську духовну академію і здобув ступінь магістра богослов'я [23]. Відчуваючи свою відповідальність за долю родини, юнак, за свідченням Михайла Грушевського, «мусів думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер» [34], а тому взяв на себе клопоти за рідних – обов'язок, якому він лишився вірним упродовж усього життя.